

Regulatie, fordisme en de huidige crisis

Een hernieuwde introductie en bespreking van de
Ideeën van Robert Boyer en Alain Lipietz.

Marinus Verhagen¹

Een van de grote uitdagingen voor politiek ekonomen is op dit moment de vraag naar het verband tussen de economische stagnatie enerzijds en de ingrijpende veranderingen op het vlak van institutionele en politieke structuren en nieuwe technologieën anderzijds. Deze uitdaging wordt in toenemende mate en in verschillende landen opgepakt. Recente voorbeelden hiervan zijn *Beyond The Waste Land* van Bowles, Gordon en Weisskopf; *The Second Industrial Divide* van Piore en Sabel; *The End of Organized Capitalism* van Lash en Urry en *Das neue Gesicht des Kapitalismus* van Hirsch en Roth. Het lijkt er echter op dat de meest invloedrijke bijdragen in deze discussie afkomstig zijn van de Franse auteurs Michel Aglietta, Robert Boyer en Alain Lipietz. Deze drie auteurs kunnen gezien worden als de belangrijkste exponenten van de 'régulation' benadering. De aantrekkingskracht van deze benadering ligt in de pretentie dat zij een nieuw kader heeft ontwikkeld, waarin expliciet wordt geprobeerd economische ontwikkelingen in verband te brengen met veranderingen in institutionele, politieke en sociale structuren. Dit kader is naar de mening van de auteurs uit deze benadering, ook wel regulationisten genoemd, een alternatief voor zowel de marxistische als de gangbare economische theorie. De toenemende invloed van deze benadering uit zich in het groeiende aantal mensen dat het kader gebruikt als basis voor

1 Marinus Verhagen is werkzaam bij de vakgroep Sociale Economie II aan de Katholieke Universiteit Brabant. De auteur dankt Jörg Glombowski, Joop de Kort, Henk Plasmeijer, Bart van Riel, Marco Wilke en een anoniem redactielid van TPE voor hun opmerkingen bij een eerdere versie van dit artikel.

eigen onderzoek en het gemak waarmee de empirische bevindingen en interpretaties door anderen worden geaccepteerd.²

De toenemende invloed van de regulationisten is een merkwaardig fenomeen. Terwijl enerzijds hun ideeën soms erg gemakkelijk en kritiekloos worden overgenomen, wordt anderzijds steeds duidelijker dat een nauwkeurige bestudering van hun publikaties de nodige vragen en problemen aan het licht brengt. Deze vragen en problemen zijn soms zo fundamenteel dat zij de bruikbaarheid van het regulatieconcept en zijn toepassingen ter discussie stellen. Redenen genoeg om zes jaar na de nederlandstalige introductie van de regulatiebenadering door Michel De Vroey in dit tijdschrift het werk van deze benadering te herintroduceren en te bespreken.³

Voor een eerste indruk en plaatsbepaling van de regulatiebenadering wordt in paragraaf 1 ingegaan op de vragen, die in het werk van de regulationisten centraal staan. Vervolgens concentreren wij ons op drie thema's, te weten op het theoretische kader in paragraaf 2, op de typering van de naoorlogse periode als Fordisme in paragraaf 3 en op de bijdrage van de regulationisten aan de verklaring van de huidige crisis in paragraaf 4. Deze drie paragrafen kennen een identieke opbouw. Na een uiteenzetting van de ideeën van de regulationisten, worden aan het eind van elke paragraaf enkele kritische kanttekeningen geplaatst. In de slotparagraaf worden tenslotte enkele mogelijke oorzaken van de toenemende populariteit van de regulatiebenadering besproken.

Een eerste opmerking vooraf betreft de consensus tussen de diverse auteurs die zichzelf als regulationist omschrijven. Voor Frankrijk worden meestal drie verschillende stromingen onderscheiden: een Grenoble school rond het tijdschrift *Économie et Société*, een Stamokap school binnen de kommunistische partij rond Boccara en een Parijse stroming, gekoncentreerd rond enkele staatsonderzoeksinstituten (Cartelier en De Vroey, 1988; Jessop, 1988). De verschillen tussen deze drie stromingen kunnen voor een groot deel teruggebracht worden tot de mate waarin de orthodoxe marxistische theorie, bijvoorbeeld de nadruk op algemene bewegingswetten van het kapitalisme, nog een rol speelt. Tot op heden heeft de Parijse variant, waarvan het begin gesitueerd moet wor-

2 Een indicatie van de groeiende populariteit van de regulationisten is de hoge opkomst op de "International Conference on Regulation Theory" Barcelona, 16-18 juni 1988. In Nederland spelen de teksten van de regulationisten vooral een rol in het werk van enkele Amsterdamse politikologen en binnen de Vereniging Voor Politieke Economie. (Overbeek 1988, van de Pijl 1984, Roobeek 1988, Jacobs 1988, VVPE 1986, van Eerden 1988, Boerboom/ Paulussen 1988).

3 In de afgelopen zes jaar is de mening van De Vroey over de Franse regulatiebenadering aanzienlijk veranderd. Na zijn positief geformuleerde introductie in 1983 is hij nu aanzienlijk kritischer gestemd (Cartelier, De Vroey 1988 en zijn lezing op het Polek kongres, 27 april 1989 in Tilburg).

den bij het proefschrift *Régulation et crises du capitalisme* van Michel Aglietta uit 1974, in het buitenland de meeste bekendheid verworven. In dit artikel staat het werk centraal van twee auteurs die na het pionierswerk van Michel Aglietta een belangrijke rol in de ontwikkeling van de regulatiebenadering hebben gespeeld: Robert Boyer en Alain Lipietz.⁴

Een tweede opmerking vooraf betreft de status van het werk van de regulationisten. Toenemende kritiek op hun werk heeft hen er toe gebracht niet langer te spreken van een regulatieschool of -theorie maar, meer bescheiden, van een onderzoekprogramma (Boyer, 1986a; Lipietz, 1987b). In de komende paragraaf wordt geprobeerd dit omvangrijke onderzoekprogramma te omschrijven.

1 De centrale vragen in de regulatiebenadering.

In zijn balans van 10 jaar regulatiebenadering stelt Boyer (1986a) dat de volgende drie vragen een belangrijke rol hebben gespeeld in de ontwikkeling van de regulatiebenadering:

"Hoe en waarom gaat, binnen een gegeven economische formatie, een forse en regelmatige groei over in een quasi stagnatie en instabiliteit?"

Hoe kan verklaard worden dat tijdens eenzelfde historische fase, de vormen van groei en crisis significant per land kunnen verschillen en zelfs zodanig dat in sommige landen de onevenwichtigheden toenemen terwijl andere landen een relatieve groei kennen?⁵

Tenslotte, waarom laten crises in de loop van de tijd naast algemene onveranderlijkheden ook specifieke verschillen zien en zijn er bijvoorbeeld verschillen tussen de crises van de negentiende eeuw, het interbellum en de huidige crisis?" (vertaling mv)

Boyer (1986a, 39) vat het centrale thema van het onderzoekprogramma van de regulationisten tenslotte samen in de vraag naar de "variabilité dans le temps et l'espace des dynamiques économiques et sociales." De

4 Hoewel deze groep wel als een zelfstandige stroming kan worden opgevat, kan ook zij niet als een homogene groep worden beschouwd. In het vervolg van dit artikel willen wij ons daarom concentreren op het werk van twee auteurs van de Parijse variant. Deze twee auteurs, Robert Boyer en Alain Lipietz, zijn beiden werkzaam bij CEPREMAP (= Centre d'Études Prospectives d'Économie Mathématique Appliquées à la Planification). Andere relevante auteurs binnen deze stroming zijn Hughues Bertrand, Jacques Mazier en Jacques Mistral. In iets mindere mate kunnen ook Christine André, Benjamin Coriat en Robert Delorme tot deze stroming worden gerekend.

5 Deze vraag is nog bijzonder recent en heeft dehalve nog weinig aandacht gekregen in het onderzoekprogramma. De vraag wordt door Boyer genoemd naar aanleiding van een vergelijkend onderzoek in 7 landen naar de ontwikkeling van de loonarbeidsverhouding in de huidige crisis. De resultaten van dit onderzoek zijn samengevat in Boyer (1986).

regulationisten houden zich met andere woorden bezig met de lange termijn ontwikkeling van kapitalistische economieën en zijn daarbij vooral geïnteresseerd in de kwalitatieve veranderingen die hierin zijn opgetreden. Deze lange termijn ontwikkeling is volgens de regulationisten geen evenwichtig en gelijkmatig proces, maar wordt juist gekenmerkt door de afwisseling van periodes van hoge groei en periodes van stagnatie of zelfs crisis. Tabel 1 geeft een indicatie van deze afwisseling.

De regulationisten stellen dat de overgangen tussen de verschillende periodes slechts verklaard kunnen worden als zij in verband worden gebracht met de kwalitatieve veranderingen in het kapitalisme. Met kwalitatieve veranderingen worden veranderingen in de politieke, institutionele en sociale structuren en de aard van het accumulatieproces bedoeld. De achterliggende gedachte hierbij is dat het accumulatieproces niet in een vacuüm plaats vindt, maar is ingebed in een geheel van institutionele, politieke en sociale structuren. Deze structuren zijn in de loop van de tijd ook aan veranderingen onderhevig. De centrale stelling komt in het kort op het volgende neer: als de politieke en institutionele structuren stabiel zijn dan is economische groei mogelijk; verkeren de genoemde structuren in een crisis dan is er waarschijnlijk ook sprake van een economische crisis.

Op basis van de veranderingen in de institutionele en politieke structuren en de aard van het accumulatieproces onderscheiden de regulationisten verschillende fasen in het kapitalisme. Grote crises markeren de overgang tussen verschillende fasen en in de opvatting van de regulationisten moet de periode vanaf 1973 tot op heden als een grote crisis worden beschouwd.

Een ander belangrijk thema in het onderzoekprogramma van de regulationisten betreft de gedragstheoretische fundering van de maatschappelijke samenhangen. Een belangrijke motivatie voor het ontwikkelen van een eigen analysekader was enerzijds de kritiek op het neo-klassieke denken, waarin een marktevenwicht automatisch via rationeel individueel gedrag tot stand komt, en anderzijds de kritiek op het Althusseriaanse marxisme, waarin structuren domineren en individuele handelingen worden afgeleid uit deze structuren.⁶

Een belangrijke eigenschap van het onderzoekprogramma van de regulationisten is het tweeledige karakter ervan: enerzijds willen zij een theoretisch kader ontwikkelen waarmee de gestelde vragen geanalyseerd kunnen worden, anderzijds willen zij met behulp van dit kader ook historisch onderzoek verrichten. Het is in dit verband niet verrassend

6 De kritiek van de regulationisten op de neo klassieke theorie komt uitgebreid aan bod in het voorwoord bij Aglietta (1979). Lipietz 1987b stelt dat regulationisten gezien moeten worden als de 'rebellerende zonen' van Althusser. Halverwege de jaren '70 werd duidelijk dat de ontwikkeling van het kapitalisme niet zo eenvoudig met het reproductie idee geanalyseerd kon worden. De reproductie verliep immers steeds moeizamer.

Tabel 1. *Fasen van groei van het Bruto Nationaal Produkt, 1870-1984*

(gemiddelde jaarlijkse groeicijfers)

Land	1870-1913	1913-1950	1950-1973	1973-1984
Frankrijk	1.7	1.1	5.1	2.2
West Duitsland	2.8	1.3	5.9	1.7
Japan	2.5	2.2	9.4	3.8
Nederland	2.1	2.4	4.7	1.6
Groot Brittannië	1.9	1.3	3.0	1.1
Ongewogen gemiddelde van deze 5 landen	2.2	1.7	5.6	2.1
Verenigde Staten	4.2	2.8	3.7	2.3

Bron: Maddison (1987, 650)

dat gepleit wordt voor een wisselwerking tussen beide aspecten. Zij willen met hun 'intermediaire concepten' een brug slaan tussen de algemene marxistische economische theorie en de konkrete werkelijkheid of geschiedenis. In het verlengde hiervan wordt ook veelvuldig gewezen op de noodzaak van meer samenwerking tussen ekonomen en historici (Boyer, 1986b, 17). Dit laatste is ook van belang omdat de regulationisten veel waarde hechten aan het idee van historische kontingentie (Lipietz, 1987a).

2 Het theoretische kader van de regulationisten.

De regulationisten zijn van mening dat het niet mogelijk is om met de bestaande politiek-economische theorieën genoemde vragen bevredigend te beantwoorden.⁷ Dit heeft hen aangezet tot het ontwikkelen van een eigen analysekader. Aan de hand van recente invullingen (in het bijzonder Leborgne en Lipietz, 1988; Boyer, 1986a en 1988a; Lipietz, 1987a en 1988b) worden in het eerste deel van deze paragraaf de belangrijkste begrippen en hun onderlinge samenhang geïntroduceerd. Aan het eind van deze paragraaf zullen enkele kritische kanttekeningen worden geplaatst.

Leborgne en Lipietz (1988) stellen dat een groeifase, bijvoorbeeld de periode na de Tweede Wereldoorlog, gekarakteriseerd wordt door de

⁷ Een plaatsbepaling ten opzichte van stromingen binnen de economische wetenschap is o.a. te vinden in Boyer 1986b.

aanwezigheid van een specifiek "ontwikkelingsmodel". Een ontwikkelingsmodel bestaat uit een combinatie van drie elementen: een technologisch paradigma, een akkumulatieregime en een regulatiewijze. Daarnaast, stellen Leborgne en Lipietz, moet er nog een levensvatbare internationale configuratie zijn. In dit artikel wordt slechts zijdelings op dit internationale aspect ingegaan.⁸

2.1 Technologisch paradigma

Het eerste element, een technologisch paradigma ook wel industrialisatiemodel genoemd, wordt pas sinds kort als theoretisch begrip in het regulatiekader opgenomen. Het begrip is overgenomen uit de discussie over technologische ontwikkelingen en lange golven (Lipietz, 1987b). Een technologisch paradigma is de dominante manier van denken en handelen met betrekking tot de organisatie van de arbeid. Het betreft de manier waarop men denkt over, en veelal vuistregels (Freeman, Perez, 1988) hanteert met betrekking tot de onderlinge afstemming van beschikbare technologie, organisatiestructuur, manier van leiding geven en dergelijke. Technologische paradigma's kunnen per land en periode verschillen. Het tayloristische en fordistische zijn voorbeelden van oude paradigma's. Vaak wordt het concept van flexibele automatisering als een mogelijk nieuw paradigma beschouwd.

De reden om technologische paradigma's afzonderlijk op te nemen als onderdeel van een ontwikkelingsmodel is volgens Lipietz (1987b) dat uit historisch onderzoek is gebleken dat ontwikkelingen in het arbeidsproces los kunnen staan van ontwikkelingen in het akkumulatieregime en de regulatiewijze.

2.2 Akkumulatieregime

Het tweede element van een ontwikkelingsmodel is een akkumulatieregime. Met dit begrip wordt een stabiele economische configuratie bedoeld. Een verdere uitleg van dit begrip wordt veelal gegeven in termen van eventuele verstoringen en onevenwichtigheden. Boyer (1986a, 46) definieert een akkumulatieregime als volgt:

"het geheel van regelmatigheden die een algemene en relatief coherente toename van de kapitaalakkumulatie garanderen, dat wil zeggen het mogelijk maken dat verstoringen en onevenwichtigheden, die uit het akkumulatieproces zelf voortkomen, opgevangen danwel in de tijd vooruitgeschoven kunnen worden." (vertaling mv)

Uit de definitie van Lipietz (1987a, 14) wordt duidelijk op welke terreinen de regulationisten verstoringen en onevenwichtigheden mogelijk achten:

8 Mistral (1982, 1986) gaat uitgebreid in op de rol van internationale relaties in een regulatiekader.

"Een akkumulatieregime beschrijft de langere termijn stabilisatie van de verdeling van de produktie tussen konsumptie en akkumulatie. Dit omvat een specifieke afstemming tussen veranderingen in de produktienormen en veranderingen in de konsumptienormen; de wijze waarop binnen een nationale economische en sociale formatie het kapitalisme is geartikuleerd met andere produktiewijzen; de relatie tussen de betreffende economische en sociale formatie en haar 'buitenwereld'." (vertaling mv)

De regulationisten presenteren geen uitgewerkte theorie over het akkumulatieproces, waarin wordt aangegeven wat de mogelijke verstoringen en onevenwichtigheden kunnen zijn. Meestal worden een tweetal potentiële verstoringen benadrukt: realisatie (afzet) problemen en het probleem van een te lage winstgevendheid (valorisatieproblemen). Daarnaast wordt er op gewezen dat deze problemen niet altijd tegelijk kunnen worden opgelost. Een overheidspolitiek die gericht is op winstherstel kan bijvoorbeeld leiden tot een lagere afzet (Lipietz, 1987a, 14). Uit de manier waarop Boyer (1986a, 46) het begrip akkumulatieregime verder onderverdeelt blijkt dat hij de potentiële krisisoorzaken vooral ziet op het vlak van de organisatie van het productieproces, de tijdsch horizon van de kapitalisten, de inkomensverdeling, de samenstelling van de vraag en de relatie tussen de kapitalistische en de niet kapitalistische produktiewijzen.

Een heldere invulling van het begrip akkumulatieregime hebben we in de literatuur niet kunnen vinden (Elshout en Verhagen, 1986). Andere auteurs blijken hetzelfde probleem te hebben gehad. In de meeste artikelen wordt gewoon een definitie van de regulationisten overgenomen en wordt het verder niet verduidelijkt. De Vroey (1983) omzeilt het probleem door geen onderscheid te maken tussen akkumulatieregime en regulatiewijze en Hübner (1988) omschrijft het als een complex systeem. Om overlappingen tussen de verschillende elementen van de ontwikkelingswijze te voorkomen en vanwege het streven naar een eenduidige invulling, prefereren wij een puur economische invulling van het begrip akkumulatieregime. Een akkumulatieregime beschrijft dan de relaties tussen een aantal belangrijke variabelen zoals lonen, winsten, investeringen, prijzen en produktiviteit. Een akkumulatieregime kan vervolgens worden voorgesteld als een specifiek makro-economisch model of, in marxistische termen, een reproductieschema (Lipietz, 1987a, 32).

Belangrijke stellingen in het theoretische kader zijn ten eerste dat verschillende akkumulatieregimes mogelijk zijn en ten tweede dat voor de verschillende fasen in het kapitalisme ook verschillende akkumulatieregimes relevant zijn geweest. Tot op heden hebben de regulationisten voor de westerse landen twee verschillende akkumulatieregimes gedefinieerd. Beide regimes die volgens Lipietz (1987a) het best gezien kunnen worden als ideaaltypen, zijn omschreven aan de hand van twee criteria, namelijk de mate van technische vooruitgang en de mate van massakonsumptie. Voor wat betreft de mate van technische vooruitgang

wordt onderscheid gemaakt tussen intensieve en extensieve accumulatie. In geval van intensieve accumulatie is er sprake van een snelle technische vooruitgang, gebaseerd op een voortdurende verandering van het productieproces. Intensieve accumulatie komt tot uiting in een hoge produktiviteitsgroei en een stijgende kapitaalintensiteit. Bij extensieve accumulatie is er weinig technische vooruitgang. Het productieproces verandert weinig zodat de produktiviteitsgroei beperkt is en de kapitaal arbeid verhouding nagenoeg konstant blijft. Voor de mate van massakonsumptie wordt geen criterium gegeven. Tenslotte volgt uit de definities dat een accumulatieregime een situatie van stabiele economische groei beschrijft. Wanneer het niet mogelijk is om een accumulatieregime te onderscheiden dan verkeert de sociale formatie in een staat van crisis (Lipietz, 1987a, 15).

2.3 Regulatiewijze

Het derde element van het ontwikkelingsmodel, dat is de regulatiewijze, is het sleutelbegrip in de regulatiebenadering. Uit de definitie van Boyer (1986a, 54) blijkt dat het eigenlijk een soort meta (of super) begrip is, want tot de regulatiewijze behoort:

"elk geheel van individuele en kollektieve procedures en gedragingen dat de drie eigenschappen heeft van: het reproduceren van de fundamentele sociale verhoudingen door middel van de samenvoeging van historisch bepaalde instituties; het ondersteunen en 'besturen' van het accumulatieregime in werking; en het verzekeren van een dynamisch geheel van gedecentraliseerde beslissingen, zonder dat het noodzakelijk is dat de economische aktoren zich de principes van 'werking van het systeem' hebben eigen gemaakt."
(vertaling, mv)

In deze definitie van regulatiewijze komen duidelijk de verschillende aspecten van de regulatiebenadering naar voren. De eerste eigenschap benadrukt een aspect wat voorheen nauwelijks expliciete aandacht van de regulationisten heeft gekregen. Uit de toelichting van Boyer blijkt dat het gaat om de fundamentele sociale verhoudingen van een kapitalistische economie.⁹ Volgens Boyer zijn dat er drie: de loonarbeidsverhouding ("rapport salarial"), de concurrentie tussen de kapitalisten en de organisatie van de monetaire sfeer. Naast deze drie elementen worden in het algemeen nog twee andere gebieden in een regulatiewijze onderscheiden: het staatsoptreden en de wijze waarop de internationale verhoudingen zijn georganiseerd.

De loonarbeidsverhouding omvat de belangrijkste aspecten van de kapitaal - arbeid verhouding, zoals wijze van loonvorming, de invloed van de werkloosheid op de lonen en het konsumptiepatroon van de arbeiders.

9 Boyer(1986a,48) spreekt in dit verband ook wel van structurele vormen. Deze institutionele of structurele vormen definieert hij als "elke kodifikatie van een of meerdere fundamentele sociale verhoudingen."

Wat betreft de concurrentieverhoudingen zijn de regulationisten vooral geïnteresseerd in de wijze van prijsvorming en de aard van de concurrentie (bijvoorbeeld prijsconcurrentie of concurrentie door middel van produktvernieuwing). Bij het monetaire systeem is de aandacht vooral gericht op de grenzen van kredietverlening, bij het staatsoptreden wordt gekeken op welke gebieden de staat actief is. In geval van internationale verhoudingen wordt aandacht besteed aan de plaats van een economie in de internationale arbeidsverdeling, het systeem van wisselkoersen en de vraag of er internationaal gezien sprake is van een hegemoniale macht.

De tweede eigenschap in de definitie van regulatiewijze verwijst naar de relatie tussen instituties op de genoemde terreinen en economische ontwikkelingen (akkumulatieregime). De nadruk bij de regulationisten ligt op de gevolgen van de instituties voor de economische ontwikkeling en bijvoorbeeld niet op de effecten voor de politieke stabiliteit. In de derde eigenschap komt één van de centrale vragen, namelijk die van de relatie tussen individuele handelingen en een coherente uitkomst, terug. Met een regulatiewijze wordt dus een geheel van instituties, in de gedaante van gewoontes, wetten, regels en compromissen bedoeld, dat er voor zorgt dat er geen grote onevenwichtigheden in de economie optreden. De kapitalistische verhoudingen blijven gehandhaafd, de concurrentie tussen de kapitalisten loopt niet uit de hand en dankzij de werking van het monetaire systeem kunnen transakties plaatsvinden en tenslotte handelen de economische actoren zodanig dat er een akkumulatieregime ontstaat.

Net zoals bij het begrip akkumulatieregime worden er ook twee ideaaltypen van regulatiewijze tegenover elkaar geplaatst: een konkurrentiële versus een monopolistische regulatiewijze. De benaming van deze ideaaltypen is wat ongelukkig omdat zij associaties oproept met typering van verschillende concurrentieverhoudingen. Deze concurrentieverhoudingen vormen slechts een van de vijf elementen van een regulatiewijze. In het kader van de regulationisten zijn de termen monopolistisch en konkurrentieel op de gehele regulatiewijze van toepassing. In een konkurrentiële regulatiewijze komen aanpassingen van economische grootheden afhankelijk van vraag en aanbodfactoren vooral via de markt tot stand. Duidelijke voorbeelden hiervan zijn loon- en prijsvorming in de vorige eeuw. Binnen een monopolistische regulatie komen de aanpassingen niet zozeer op basis van vraag en aanbodfactoren maar binnen instituties en volgens specifieke regels tot stand. Voorbeelden hiervan zijn het systeem van 'mark-up' prijzen en een loonvorming die beïnvloed wordt door vakbonden binnen een systeem van kollektieve onderhandelingen.

2.4 Onderlinge samenhang en crisis

Bekijken we nu de samenhang tussen de drie elementen van de ontwik-

kelingsmodel. Leborgne en Lipietz (1988, 77) formuleren deze samenhang als volgt: "Het akkumulatieregime verschijnt dus als makro-ekonomisch resultaat van het functioneren van een regulatiewijze, op basis van een industrialisatiemodel." In hun toelichtingen hebben Boyer en Lipietz zich vooral op de relatie tussen een akkumulatieregime en een regulatiewijze gekoncentreerd (Boyer, 1979a, 1986a; Lipietz, 1987a). Uitgangspunt in hun redeneringen is het gegeven dat het kapitalisme gekenmerkt wordt door een aantal tegenstellingen. Op basis van deze kontradikties zou men mogen verwachten, dat in het kapitalisme crisis eerder regel dan uitzondering is. De geschiedenis van het kapitalisme heeft echter laten zien dat dit niet het geval is geweest en dat er periodes zijn geweest van hoge economische groei met een hoge akkumulatievoet. In die periodes konden de tegenstellingen kennelijk in toom worden gehouden. De hypothese is, dat dit gebeurde een aantal specifieke structuren. Dit proces van intomen van tegenstellingen kan volgens de regulationisten het best begrepen worden met behulp van de begrippen akkumulatieregime en regulatiewijze (Lipietz, 1987a, 14).

De regulationisten laten er geen twijfel over bestaan, dat een akkumulatieregime niet kan bestaan zonder een functionerende regulatiewijze. Zo schreef Lipietz (1987a, 33-34):

"If a schema (of reproduction) is to be realized and to reproduce itself for any length of time, there *must* also be institutional forms, procedures and habits which either coerce or persuade private agents to conform to its schemas."

De funktie (werking) van een regulatiewijze is met andere woorden het mogelijk maken van een akkumulatieregime. Omdat de regulatiebenadering als reactie op Althusser zich afkeert van funktionalistische verklaringen wil Lipietz in dit verband niet van funktionalisme spreken. In plaats daarvan neemt hij zijn toevlucht tot wat hij een 'a posteriori funktionalisme' noemt: "we should not simply assume that the mode of regulation has the 'function' of making the regime of accumulation work. Rather a regime of accumulation and forms of regulation get stabilized together 'everything works as if'" (Lipietz, 1986, 20). Dit afwijzen van funktionalistische verklaringen komt ook naar voren in de wijze waarop de regulationisten de overgang tussen verschillende ontwikkelingsmodellen zien. De vestiging van een nieuwe regulatiewijze wordt namelijk niet uit de vereisten voor een stabiel akkumulatieproces afgeleid. Er wordt integendeel van uit gegaan dat nieuwe regulatiewijzen en daarmee nieuwe akkumulatieregimes niet volgens een bepaalde onderliggende logika tot stand komen maar uitkomst zijn van een politieke strijd en een 'trial and error' proces (Lipietz, 1985).¹⁰

10 Gekonstateerd moet worden dat de regulationisten tot op heden nauwelijks een nadere invulling van dit proces van institutionele veranderingen hebben gegeven. Ook de notie van politieke strijd is nauwelijks uitgewerkt (Noël 1986, Verhagen 1989).

In het voorgaande is gesteld dat de regulationisten ervan uitgaan dat de tegenstellingen, eigen aan het kapitalisme, langere periodes latent blijven. Uiteindelijk worden zij toch manifest en is er sprake van een crisis. De regulationisten maken hierbij onderscheid tussen 'kleine' en 'grote' crises. Een kleine crisis wordt gedefinieerd als een periode waarin de spanningen en onevenwichtigheden, die tijdens de expansie zijn gekumuuleerd, zonder structurele aanpassingen kunnen worden weggenomen. Een kleine crisis kan het best worden vergeleken met de overgang van een piek naar een dal in een conjunctuur cyklus. Een belangrijke stelling houdt in dat een kleine crisis als een normaal element van de regulatiewijze moet worden opgevat (Boyer, 1986a, 14; Lipietz, 1987a, 34). Uit didactische overwegingen vergelijkt Lipietz (1988a) een accumulatieregime met een liefdesrelatie, waarin steeds terugkerende ruzies de relatie in stand houden. Deze ruzies kunnen opgevat worden als 'kleine' crises. Maar als zich een situatie voordoet, waarin de relatie aan haar eind komt, kan gesproken worden van een grote crisis. Van een grote of structurele crisis van de ontwikkelingswijze is sprake als het accumulatieregime en de regulatiewijze niet langer op elkaar zijn afgestemd. Boyer (1986c, 15) omschrijft een structurele crisis als "any episode during which the very functioning of regulation becomes contradictory with the existing institutional forms, which in fact are abandoned, destroyed or passed around." Volgens Boyer (1986a) zijn er drie voorwaarden om van een grote crisis te kunnen spreken. Allereerst bestaan er binnen de gegeven regulatiewijze geen mechanismes, die voor een endogeen herstel van de winsten kunnen zorgen. Ten tweede worden de meeste instituties door de kapitalisten ter discussie gesteld. De uitweg uit de crisis kan tenslotte niet tot stand komen door de bestaande economische mechanismes hun gang te laten gaan, omdat deze juist met elkaar in kontradiktie zijn gekomen. Derhalve zijn strategische keuzes door leidende ondernemingen, vakbonden en overheden noodzakelijk om de komst van een nieuwe ontwikkelingswijze te bevorderen.

2.5 Kanttekeningen bij het theoretische concept

Er is met opzet gesproken van een theoretisch kader of concept. Niet van een theorie, omdat het gepresenteerde materiaal naar onze mening nog niet voldoet aan de eisen die aan een theorie gesteld moeten worden (Klant, 1979). Het lijkt eerder te gaan om een konglomeraat van begrippen, stellingen en empirische bevindingen waarvan de onderlinge samenhang nog niet voldoende is uitgewerkt. De wijze waarop Leborgne en Lipietz de samenhang bondig hebben samengevat roept bijvoorbeeld meer vragen op dan ze beantwoordt. Is een crisis van het accumulatieregime altijd het gevolg van een niet funktionerende regulatiewijze? Leidt een crisis van het technologische paradigma altijd tot een crisis van het

ontwikkelingsmodel? Omdat het begrip technologisch paradigma nog tamelijk nieuw is en in relatie tot de andere noties nog onvoldoende is uitgewerkt, laten we dit buiten beschouwing.¹¹ Wij richten ons op de geschatte relatie tussen akkumulatieregime en regulatiewijze, het tegenover elkaar plaatsen van regulatie en crisis en het concept van regulatie.

De regulationisten stellen dat een funktionerende regulatiewijze noodzakelijk is voor het (voort-) bestaan van een akkumulatieregime. Beide begrippen zijn zo gedefinieerd dat zij situaties van een zeker evenwicht of afstemming beschrijven. Daarnaast moeten zij volgens de auteurs vooral als ideaaltypen worden beschouwd. Dit brengt echter met zich mee, dat situaties die van deze ideaaltypen afwijken nauwelijks met behulp van het theoretische kader geanalyseerd kunnen worden. De regulationisten ondervangen dit door instabiliteiten of onevenwichtigheden als crises te beschouwen. Het begrip crisis wordt hiermee de tegenpool van de notie regulatie, waarbij in geval van crisis de instabiliteit en in geval van regulatie de stabiliteit worden benadrukt (Clarke, 1988). Situaties die tussen de twee extremen van stabiele groei en crisis liggen, bijvoorbeeld het interbellum en de tweede helft van de jaren tachtig, en de analyse van ontwikkelingen binnen een crisis stellen de regulationisten voor grote problemen. Er is met andere woorden sprake van een comparatief-statistische theorie waarin situaties tegenover elkaar worden gesteld en niet van een dynamische theorie waarin juist de overgang van de ene situatie naar de andere wordt geanalyseerd. Een gevolg hiervan is dat de regulationisten in feite ook geen theorie leveren over de lange termijn ontwikkeling van kapitalistische economieën. De overgangen tussen de verschillende ontwikkelingsmodellen worden vooral als processen van politieke strijd beschouwd, waarvan de uitkomsten openliggen. Maar zolang een theorie van de strijd (en het compromis) ontbreekt, blijft iedere verwijzing naar politieke strijd leeg (Verhagen 1989).

Een ander belangrijk discussiepunt betreft de precieze inhoud van het begrip regulatie (Jessop, 1988). Bij de wijze waarop de regulationisten dit begrip hebben uitgewerkt valt op, dat regulatie op zijn minst drie verschillende dimensies kent. Allereerst worden er een aantal institutionele vormen toe gerekend. Ten tweede worden de uitkomsten van de werking van deze institutionele vormen als kenmerk van de regulatiewijze opgevoerd. Ten derde wordt de werking van de institutionele vormen als regulatie opgevat. Hieruit volgt dat er ook een verscheidenheid aan in-

11 Dit is een duidelijk voorbeeld van de werkwijze van de regulationisten. Er worden voortdurend veranderingen in hun concepten en interpretaties aangebracht zonder dat de redenen en de gevolgen hiervan expliciet uiteen worden gezet. Daarnaast blijken ze ook weinig behoefte te hebben om hun onderlinge verschillen te verduidelijken. Een duidelijk voorbeeld hiervan is Boyer 1986a. Hierin geeft Boyer een opsomming van definities van akkumulatieregimes om vervolgens alleen te konstaten dat er verschillen tussen bestaan. Helaas gaat Boyer (1986a) dan ook niet in op de vraag waarom de definities in de loop van de tijd zijn veranderd (Lipietz 1987b).

stitutionele vormen bestaat. Niet alleen instituties maar ook wetten, normen, waarden en gewoontes worden ertoe gerekend. Deze institutionele vormen zijn werkzaam op uiteenlopende gebieden, zoals de arbeid kapitaal verhouding, de concurrentie tussen de kapitalisten, de internationale verhoudingen, het staatsoptreden en de organisatie van de monetaire sfeer. Bij het begrip regulatiewijze stuiten we op een conceptueel probleem. De gedachte dat een regulatiewijze als een coherent geheel van op elkaar afgestemde instituties kan worden opgevat, veronderstelt dat een regulatiewijze naast instituties ook mechanismes omvat die de potentiële tegenstellingen tussen de verschillende instituties beperkt kunnen houden. Met andere woorden, het begrip regulatiewijze als aanduiding van een relatief stabiel maatschappelijk geheel veronderstelt dat er een historisch selectieproces van instituties heeft plaatsgevonden. Dit staat echter op gespannen voet met de notie van historische kontingentie. Een alternatief is om de coherentie van een regulatiewijze minder te benadrukken. De recente stap om de organisatie van het arbeidsproces niet langer als element van de regulatiewijze maar als technologisch paradigma in het theoretische kader op te nemen, wijst er volgens ons op dat de regulationisten zelf ook twijfels bij de veronderstelde coherentie hebben.

In het tweede deel van dit artikel bespreken we de wijze waarop de regulationisten hun begrippen hebben toegepast om de hoge naoorlogse groei en de daaropvolgende economische stagnatie.

3 Het Fordisme.

De hoge economische groei van na de Tweede Wereldoorlog wordt door de regulationisten geanalyseerd in termen van vestiging en konsolidering van een intensief accumulatieregime met massakonsumptie, gekombineerd met een monopolistische regulatiewijze. Als hommage aan Gramsci wordt dit ontwikkelingsmodel ook vaak fordisme genoemd. Bij de regulationisten heeft de term fordisme een meer makro economische betekenis dan bij Gramsci. Fordisme kan worden samengevat als een een maatschappelijk systeem waarin massaproductie en massakonsumptie op elkaar zijn afgestemd. Deze afstemming is een resultaat van de werking van een monopolistische regulatiewijze. In paragraaf 3.1 worden de belangrijkste elementen van deze regulatiewijze geïntroduceerd waarna in paragraaf 3.2 de dynamiek van het fordisme model wordt besproken.

3.1 De naoorlogse regulatiewijze

In de analyses van het fordisme speelt de naoorlogse kapitaal - arbeid verhouding een centrale rol. De kern van deze verhouding is volgens de regulationisten een (impliciet) kompromis tussen kapitalisten en arbeiders (Boyer, 1984, 19; 1987). Dit kompromis houdt in dat de kapitalisten

het alleenrecht behouden over beslissingen met betrekking tot de organisatie van het arbeidsproces. In ruil voor het erkennen van deze rechten, krijgen de arbeiders een gedeelte van de produktiviteitswinsten, die op deze manier mogelijk worden. In plaats van een kompromis wordt ook wel gesproken van een konsensus over de wenselijkheid van modernisering (Lipietz, 1988b).

Waarom is dit kompromis zo belangrijk? Allereerst geeft het kompromis de kapitalisten de gelegenheid om de mogelijkheden van het bestaande technologische paradigma uit te buiten. Dit paradigma houdt in dat massaproductie de meest rendabele vorm van produktie is en dat het arbeidsproces het best op basis van de tayloristische principes georganiseerd kan worden. Een derde aspekt van het technologische paradigma betreft het toenemende gebruik van de lopende band, dat op zijn beurt een standaardisering van de produkten vereist. Het fordistische industrialisatiemodel maakt het binnehalen van schaalvoordelen mogelijk. Hier ligt ook het belang van het tweede aspekt van het kompromis, namelijk de koppeling van de lonen aan de arbeidsproduktiviteit. Het handelen binnen het heersende technologische paradigma leidt tot een steeds groeiende produktie en door de koppeling groeit de vraag in dezelfde mate als de produktie, waardoor realisatieproblemen beperkt kunnen worden. Andere belangrijke onderdelen van de naoorlogse loonarbeidsverhouding zijn het toenemende belang van kollektieve onderhandelingen; de erkenning door de overheid van een minimumloon en een recht op werkgelegenheid; de uitbreiding van het indirecte loon (pensioen, ziekte-en werkloosheidsuitkeringen) en de introductie van een vorm van prijskompensatie.

dat de regulationisten ervan uitgaan dat de tegenstellingen, eigen aan het kapitalisme, langere periodes latent blijven. Uiteindelijk worden zij toch manifest en is er sprake van een krisis. De regulationisten maken hierbij onderscheid tussen 'kleine' en 'grote' crises. Een kleine krisis wordt gedefinieerd als een periode waarin de spanningen en onevenwichtigheden, die tijdens de expansie zijn gekumuleerd, zonder structurele aanpassingen kunnen worden weggenomen. Een kleine krisis kan het best worden vergeleken met de overgang van een piek naar een dal in een conjunctuur cyclus. Een belangrijke stelling houdt in dat een kleine krisis als een normaal element van de regulatiewijze moet worden opgevat (Boyer, 1986a, 14; Lipietz, 1987a, 34). Uit didactische overwegingen vergelijkt Lipietz (1988a) een akkumulatieregime met een liefdesrelatie, waarin steeds terugkerende ruzies de relatie in stand houden. Deze ruzies kunnen opgevat worden als 'kleine' crises. Maar als zich een situatie voordoet, waarin de relatie aan haar eind komt, kan gesproken worden van een grote krisis. Van een grote of structurele krisis van de ontwikkelingswijze is sprake als het akkumulatieregime en de regulatiewijze niet langer op elkaar zijn afgestemd. Boyer (1986c, 15) omschrijft een structurele krisis als "any episode during which the very functioning of regulation becomes contradictory with the existing institutional forms,

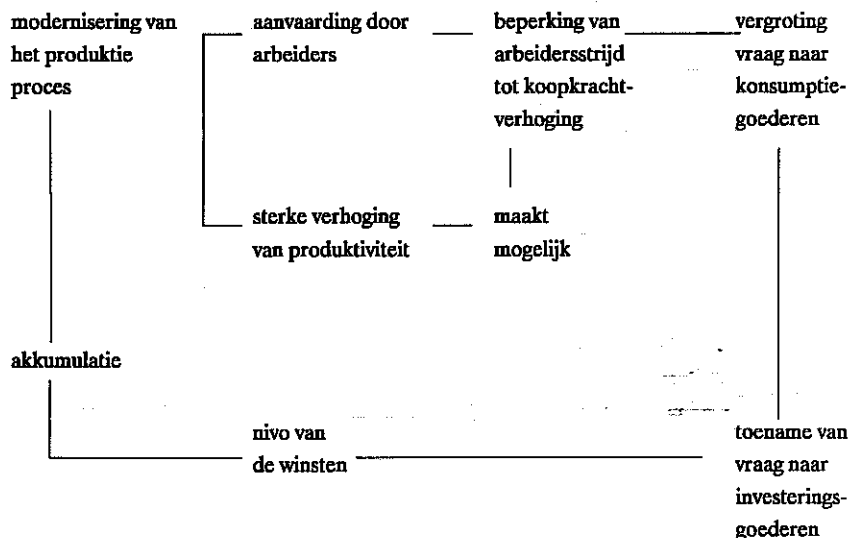
which in fact are abandoned, destroyed or passed around." Volgens Boyer (1986a) zijn er drie voorwaarden om van een grote crisis te kunnen spreken. Allereerst bestaan er binnen de gegeven regulatiewijze geen mechanismes, die voor een endogeen herstel van de winsten kunnen zorgen. Ten tweede worden de meeste instituties door de kapitalisten ter discussie gesteld. De uitweg uit de crisis kan tenslotte niet tot stand komen door de bestaan

3.2 Het fordistische ontwikkelingsmodel

We gaan in op drie varianten bij de behandeling van het fordisme, namelijk Boyers 'degelijke' cirkels, Lipietz' nadruk op de rol van zekerheid in de monopolistische regulatiewijze en Lipietz' fordisme analyse in termen van een konstante winstvoet.

Boyer beschrijft de dynamiek van het fordisme meestal met behulp van het volgende schema:

Schema 1 *de dynamiek van het fordisme model*

Voor de beschrijving van de dynamiek begint Boyer meestal bij de invoering van nieuwe productieprocessen. Dit leidt tot een arbeidsproductiviteitsstijging en een grotere produktiekapaciteit. Op grond van het fordistische kompromis zijn de loonstijgingen gekoppeld aan de toename van de arbeidsproductiviteit, waardoor de vraag naar consumptie-

goederen toeneemt, zodat de produktiekapaciteit kan worden benut. Kapitalisten zien zich gekonfronteerd met een groeiende vraag en streven binnen het bestaande technologische paradigma schaalvoordelen na. Zij breiden de produktiekapaciteit uit, zodat er een groeiende vraag naar investeringsgoederen ontstaat. Dit geheel van elkaar versterkende relaties noemt Boyer een 'degelijke' cirkel.¹²

In de dynamiek van het fordisme speelt de koppeling van de lonen aan de arbeidsproductiviteit een belangrijke rol. In de regulatieliteratuur vinden we twee visies over hoe deze koppeling tot stand komt. Een eerste legt het initiatief bij de loonstijgingen, waardoor kapitalisten worden gedwongen arbeidsbesparende technologieën toe te passen. Hierdoor stijgt de arbeidsproductiviteit (Boyer, 1984; Glyn e.a., 1988; vgl. ook Armstrong, Glyn en Harrison, 1984). Een tweede visie, naar voren gebracht door onder meer Lipietz, legt het initiatief bij het verzet van de arbeiders op de werkvloer. Het argument is, dat bij een eenmaal geïmplementeerde technologie arbeiders ten alle tijden mogelijkheden vinden om het werktempo omlaag te brengen. De introductie van nieuwe technologieën heeft dan mede tot doel om dit lijdzame verzet te breken. Omdat juist bij de introductie van nieuwe technologieën het latente konflikt omtrent het werktempo gemakkelijk manifest wordt, stelt men in deze visie de loonsverhogingen voor als een manier om de arbeiders af te kopen.

Beide visies impliceren een aanzienlijke nuancering van de gedachte, dat de naoorlogse arbeidsverhoudingen relatief harmonieus waren. In het bijzonder relativeren zij de opvatting, dat het naoorlogse kompromis verklaard kan worden uit de gunstige makro-ekonomische situatie.

Lipietz benadrukt vooral, dat de regulatiewijze van de naoorlogse periode verschilt van alle voorgaande. Binnen de monopolistische regulatiewijze bestaat meer zekerheid over de toekomst, omdat een aantal zaken volgens vastgelegde regels en instituties verlopen. Een kapitalist heeft daardoor meer zekerheid omtrent de ontwikkeling van de vraag en de kosten. Immers, de lonen ontwikkelen volgens een vast patroon. Lipietz schetst het beeld dat een kapitalist die investeert ook al bijna zeker is van winst. Op deze manier krijgt ook Lipietz een 'degelijke' cirkel. Het proces wordt nog eens versterkt door de verruimde kredietmogelijkheden, waardoor kapitalisten makkelijker een voorschot op de toekomst kunnen nemen.

Een derde interpretatie van de relatie tussen de naoorlogse regulatiewijze en de hoge ekonomische groei baseert zich op het dalende winstvoet-theorema van Marx. Lipietz (1986) stelt dat in de "gouden jaren" van het fordisme de meerwaardevoet en de organische samenstelling van het kapitaal en derhalve ook de winstvoet konstant zijn gebleven als gevolg van de naoorlogse regulatiewijze. De meerwaardevoet is konstant geble-

ven door de koppeling van de loonstijging aan de produktiviteitsontwikkeling. Dat de organische samenstelling van kapitaal in die periode nagenoeg konstant is gebleven, valt minder éénduidig te verklaren. Lipietz stelt dat dit op 'mirakuleuze wijze' is gebeurd, maar heeft enige problemen als het gaat om het mirakel toe te schrijven aan de werking van de regulatiewijze.

3.3 Kanttekeningen bij het fordisme model.

Bij de analyse van de naoorlogse periode als fordistisch ontwikkelingsmodel kunnen een aantal kanttekeningen worden geplaatst. Allereerst valt op dat de modellen van Boyer en Lipietz op een wezenlijk punt van elkaar verschillen. Bij Boyer ligt de nadruk op de consumptie als motor terwijl Lipietz het accent legt op de investeringen. Het model van Boyer is in wezen een Keynesiaans model. Ontwikkelingen op de aanbodzijde komen slechts zijdelings aan bod. Zo wordt de aanwezigheid van voldoende goedkope arbeidskrachten, als gevolg van de uittocht uit de landbouwsector nauwelijks geanalyseerd, terwijl dit voor Frankrijk een belangrijke ontwikkeling is geweest.

Het fordisme model wordt voorgesteld als een goeddraaiend systeem. De manier waarop dit systeem tot stand is gekomen blijft onduidelijk. Aangegeven zou moeten worden hoe de investeringen van de consumptiegoederensektor (Lipietz) of de vraag naar consumptiegoederen (Boyer) van de grond zijn gekomen. Zolang dit niet is uitgewerkt kan het model de overgang van crisis naar een 'boom' niet verklaren.¹³ Daarnaast zijn de aanpassingsprocessen in geval van afwijkingen en verstoringen onvoldoende geëxpliciteerd. De stelling dat kleine crises als normaal element van de regulatiewijze moeten worden beschouwd, wordt voor de naoorlogse periode niet toegelicht. In de beschrijving wordt alleen opgenomen dat de conjuncturele verstoringen worden opgevangen door een fiskale en monetaire politiek van de overheid. Deze politiek wordt dus verondersteld effectief te zijn geweest. Een aantal potentiële onevenwichtigheden, die in de introductie van het begrip akkumulatieregime zijn genoemd, krijgen in de analyse van het fordisme model weinig aandacht. In het bijzonder wordt de samenstelling van de effectieve vraag, c.q. de verhouding tussen de verschillende sectoren, niet geïmpliciteerd. Er wordt gesuggereerd dat hier geen onevenwichtigheden (disproportionaliteiten) optreden. Niet alleen het fordismemodel wordt

13 Volgens Boyer en Lipietz werden de eerste jaren na de Tweede Wereldoorlog gekarakteriseerd door extensieve akumulatie. Onduidelijk blijft hoe de overgang naar intensieve akumulatie is verlopen.

als een goedlopend systeem beschreven, ook de naoorlogse regulatiewijze wordt als een voltooid geheel beschouwd. De beschrijving lijkt te zijn gebaseerd op de stand van zaken op het hoogtepunt van de fordistische boom: eind jaren zestig. Dit roept de vraag op in hoeverre de beschrijving van de naoorlogse regulatiewijze ook gebruikt kan worden als typeering van de naoorlogse periode.¹⁴

In een aantal presentaties van het fordisme model speelt de konsumptiegoederensektor een belangrijke rol. Bekijken we echter het uitgavenpatroon van de arbeiders dan valt niet alleen op dat de uitgaven voor duurzame consumptiegoederen slechts een beperkt aandeel in het totaal uitmaken, maar ook dat een aantal belangrijke uitgavenposten, zoals gezondheid, transport, woningbouw en vrije tijd niet aan een fordistisch georganiseerd productieproces gekoppeld kunnen worden. (Boyer, 1988a). Voor deze posten geldt dus geen afstemming van productie- en konsumptienormen. Een van de belangrijkste karakterisering van de naoorlogse periode is die van massakonsumptie. De suggestie wordt gewekt dat in de periode voor de Tweede Wereldoorlog deze massakonsumptie een veel kleinere rol speelde. Hier kunnen de nodige vraagtekens bij worden geplaatst. In de vooroorlogse periode was er wel degelijk sprake van massakonsumptie.¹⁵ Er lijkt dus eerder sprake van een veranderde samenstelling van massakonsumptie dan van een opkomst van massakonsumptie.

De belangrijkste kanttekening bij het fordisme model betreft de beperkte uitwerking van het idee van regulatie. De regulationisten geven namelijk nauwelijks voorbeelden van de werking van de regulatiewijze. In plaats daarvan verwijzen zij naar de resultaten, die volgens hen uitkomst zijn van regulatie, en in het beste geval geven zij aan welke instituties daarvoor verantwoordelijk zijn geweest. Het cruciale verband tussen deze instituties en economische resultaten wordt echter niet gelegd of aannemelijk gemaakt. Een voorbeeld hiervan is de reeds eerder aangehaalde monetaire en fiskale politiek, waarvan wordt aangenomen dat deze effectief zijn geweest. Een ander voorbeeld is de centrale relatie tussen loonontwikkeling en arbeidsproductiviteitstoename. Hoewel deze relatie vanwege het onderliggende compromis karakter als stabiel wordt verondersteld, kan op basis van Boyer (1979b) worden opgemaakt dat dit veeleer een toevalligheid is geweest. In genoemd onderzoek wijst Boyer namelijk op het feit dat de loonstijging werd bepaald door de productiviteitsstijging in enkele 'leidende' sectoren. Als gevolg van het sys-

14 De analyse van veranderingen in de Franse loonarbeidsverhouding in de periode 1967-1985 laat zien dat eind jaren zestig sprake is van een aanzienlijke uitbouw van de naoorlogse loonarbeidsverhouding. Voorbeelden hiervan zijn de aanzienlijke verhoging van het minimumloon in 1968 en uitbreiding sociale zekerheid (Petit, 1988).

15 Belangrijke industrieën waren immers de textiel, kleding en leer. Zo stelt Kuisel (1987, 20) dat in 1913 in Frankrijk deze drie branches voor 42% van de totale industriële werkgelegenheid verantwoordelijk waren. (vergl. ook Brenner, 1988).

teem van kollektieve onderhandelingen werd de loonstijging van de leidende sectoren overgenomen door de 'niet-leidende' sectoren. Uitgaande van een ongelijke produktiviteitsontwikkeling voor de verschillende sectoren, bestond er voor de niet-leidende sectoren geen direkt verband tussen lonen en arbeidsproduktiviteit. Dat er vervolgens op makro economisch niveau een zekere afstemming van loonstijging aan arbeidsproduktiviteitstoename ontstaat is dan een toevalligheid. Bovendien roept de geschetste ontwikkeling eerder de vraag op hoe de niet-leidende sectoren er in zijn geslaagd hun winsten op peil te houden.

Een laatste opmerking over het fordisme model betreft het accent dat gelegd wordt op de interne dynamiek van een land. De relaties met het buitenland spelen nauwelijks een rol. Dit roept vraag op van de relevantie van dit model voor economieën met een belangrijke exportsector zoals Nederland, België en West-Duitsland. Hiermee zijn we terecht gekomen bij wat de laatste jaren centrale vragen in het fordisme debat zijn geworden: de relevantie van het fordisme concept voor andere OECD landen dan Frankrijk en de Verenigde Staten en de vraag hoe in een regulatiekader met verschillen tussen landen rekening kan worden gehouden. Deze verschillen betreffen niet alleen de vorm van de nationale regulatiewijzen maar ook de economische groeicijfers. Tot op heden zijn de regulationisten er nog niet in geslaagd om aannemelijk te maken dat het fordisme model als het dominante naoorlogse ontwikkelingsmodel in OECD landen kan worden beschouwd. De huidige stand van zaken wordt misschien het best gekarakteriseerd door Boyer (1986c, 24):

"de enorme verscheidenheid aan vormen van loonarbeidsverhoudingen die uit internationale vergelijkingen naar voren komt is zodanig dat het concept grondig uitgewerkt of op zijn minst aangepast moet worden."

Van Boyer kan natuurlijk niet worden verwacht dat hij ook nog als mogelijkheid noemt dat het regulatiekader wellicht onbruikbaar is om dit soort vragen te analyseren.

4 De crisis van de fordistische ontwikkelingswijze.

Een van de oorzaken van de populariteit van de regulatiebenadering is waarschijnlijk het idee dat de regulationisten een veel omvattende crisisverklaring hebben geleverd, waarin verschillende aspecten zoals het arbeidsproces, makro economische en internationale ontwikkelingen en veranderingen in institutionele structuren met elkaar in verband zijn gebracht. Een probleem hierbij is dat het niet mogelijk is om te spreken van de crisisverklaring van de regulationisten. Er zijn talloze crisisverklaringen in omloop die allemaal als de verklaring van 'de crisis van het fordisme' worden opgevoerd (zie voor een uitgebreid overzicht Hübner, 1988). Boyer en Lipietz maar ook andere auteurs hebben geprobeerd dit te ondervangen door de crisis van het fordisme te beschouwen als een geheel van crises op verschillende gebieden, die elkaar beïnvloeden (vgl.

De Vroey 1983, Roobeek 1988). Naar onze mening zijn er echter twee elementen in de krisisanalyses die in potentie als een werkelijke of vernieuwende bijdrage beschouwd kunnen worden. Deze twee punten zijn de karakterisering van de huidige crisis als een produktiviteitscrisis en het internationale karakter van de crisis. Omdat dit laatste aspect nog onvoldoende is uitgewerkt, richten wij ons op de produktiviteitscrisis. Voor de duidelijkheid moet tenslotte worden opgemerkt dat in dit artikel alleen de overgang van groei naar economische crisis aan bod komt. Ontwikkelingen in de crisis blijven buiten beschouwing.

4.1 De achterblijvende stijging van de arbeidsproductiviteit.

Volgens de regulationisten moet het begin van de crisis worden gelegd bij het moment waarop de groei van de arbeidsproductiviteit begon af te nemen. Zij geven geen precieze datering van het begin van deze 'productivity slowdown'. Tabel 2 laat zien, dat deze daling een algemeen verschijnsel is geweest, hoewel het begin ervan per land verschilt. Uit een studie van Glyn (1988) komt bovendien naar voren, dat er verschillen zijn tussen sectoren en industrieën. Volgens deze studie van Glyn is het plausibel, dat de daling van de arbeidsproductiviteitsgroei is opgetreden in de op fordistische wijze georganiseerde industrieën, zoals de automobiellindustrie.

De daling van de arbeidsproductiviteitsgroei wordt door de regulationisten in het algemeen toegeschreven aan ontwikkelingen binnen het productieproces. De specifieke interpretatie van deze daling verschilt echter per auteur en soms per publikatie. In dit verband verwijzen zowel Boyer en Lipietz vaak naar het werk van Coriat (1979, 1984), die de vertraging in de arbeidsproductiviteitsgroei toeschrijft aan verzet en strijd van arbeid(st)ers in de periode 1966-1974. Middelen van "verzet" waren onder andere stakingen, absentisme, hoog verloop en het leveren van kwalitatief slecht werk. Dit verzet had effect omdat de op fordistische wijze georganiseerde industrie zeer gevoelig was voor storingen. Het verzet kwam vooral van groepen die meestal tot het sekundaire segment van de arbeidsmarkt worden gerekend (immigranten, semi geschoolde arbeid(st)ers, vrouwen en jongeren).

Lipietz (o.a.1984) heeft geprobeerd om een meer structurele verklaring te geven. In zijn visie is de enorme groei van de produktiviteit een gevolg geweest van de toepassing van de principes van Taylor en Ford. Deze principes zijn gebaseerd op discipline en voortdurende onttrekking van kennis van arbeiders. Echter na vijftig jaar zou er volgens hem weinig reden meer zijn om te denken dat de 'enige juiste manier' nog niet is ontdekt en dat het werk nog verder opgesplitst, preciezer omschreven en vaker herhaald kan worden. De arbeidsters beschikken nog wel over voldoende kennis om het productieproces te verbeteren, maar de kapitalisten kunnen deze kennis niet volgens de fordistische principes achterhalen. Lipietz stelt op basis van dit voorbeeld dat het mogelijk is

om te spreken van een wet: elk systeem van organisatie van het arbeidsproces (recent dus technologisch paradigma genoemd) stuit op den duur op zijn eigen grenzen.

In een recent artikel van Leborgne en Lipietz (1988) komt de datering van de daling van de arbeidsproductiviteit meer expliciet aan de orde. Zij wijzen op een paradox van het fordistische arbeidsproces. Enerzijds wordt de arbeider precies voorgeschreven (of door de machine gedikteerd) hoe hij of zij de handelingen moet uitvoeren, anderzijds wordt bij de arbeider nog een zekere kennis verondersteld, waardoor hij of zij in geval van storingen direct kan reageren. Aan het eind van de jaren zestig is er echter sprake van een afnemende bereidheid om zich aan te passen bij onregelmatigheden. Deze afnemende bereidheid zou dan het gevolg zijn van de versterkte machtspositie van arbeiders. Dit is overigens een van de weinige momenten, waarop de regulationisten aandacht besteden machtsverhoudingen en mogelijke verschuivingen daarbinnen.¹⁶

Robert Boyer (1988a) heeft de daling van arbeidsproductiviteitsgroei in een breder perspectief geplaatst. Bij hem is het een gevolg van het kontraproduktief worden van het fordistische technologische paradigma. Boyer noemt hiervoor een drietal factoren. Allereerst leidt het nastreven van schaalvoordelen tot steeds grotere fabrieken en productie. Op een gegeven moment wordt het steeds moeilijker om de output van een productielijn aan te passen aan verschuivingen in de vraag en aan conjuncturele schommelingen. Er is niet langer sprake van een positief verband tussen productiviteitsgroei en productiegroei. Ten tweede stelt hij dat fordisme een bijzonder efficiënt systeem is als dit het oude systemen vervangt, maar eenmaal gevestigd blijkt het steeds moeilijker om hetzelfde systeem uit te bouwen. De derde faktor die Boyer opvoert verwijst weer naar het door Coriat aangehaalde verzet. Volgens Boyer werden de bezwaren van de arbeiders omgezet in hogere looneisen. Deze leiden op hun beurt tot een profit squeeze, omdat de toegenomen internationale concurrentie prijsopdrijvingen verhinderde.

ing van de arbeidsproductiviteitsgroei op zich geen voldoende reden is voor het ontstaan van een economische crisis. Daarom analyseren zij de gevolgen van de afname van de arbeidsproductiviteitsgroei voor de winstvoet. Hiermee komen we op het bekende terrein van marxistische krisistheorieën. Uit de teksten van Boyer en Lipietz blijkt dat zij de onderkonsumptietheorie niet relevant vinden voor de eerste fase van de

16 Het argument van Lipietz en Leborgne vertoont overeenkomsten met dat van enkele Amerikaanse Radicals. Weisskopf, Bowles, Gordon (1983) schrijven de vertraging van de arbeidsproductiviteitsgroei in de Verenigde Staten namelijk voor een aanzienlijk deel toe aan veranderingen in de machtsverhoudingen. In hun analyse speelt de arbeidsintensiteit een belangrijke rol. Deze arbeidsintensiteit is inzet van strijd tussen arbeiders en kapitalisten. Als gevolg van de versterkte machtspositie van arbeiders (vooral lagere werkloosheid, hogere uitkeringen) daalt de arbeidsintensiteit en daarmee de arbeidsproductiviteitsgroei.

huidige crisis. Boyer prefereert een profit squeeze verklaring waarin de meerwaardevoet daalt als gevolg een loonstijging bij een gelijkblijvende arbeidsproduktiviteitsgroei. De redenering van Lipietz zou ook gekombineerd kunnen worden met een profit squeeze verklaring, waarin de meerwaardevoet echter daalt als gevolg van een afnemende arbeidsproduktiviteitsgroei bij gelijkblijvende loonstijgingen. Lipietz (1986) stelt dat op basis van het hem beschikbare statistische materiaal deze variant niet is opgegaan en dat het overtuigender is om te kijken naar de ontwikkeling van de organische samenstelling van kapitaal. Als gevolg van de dalende arbeidsproduktiviteitsgroei aan het eind van de jaren zestig compenseerde de arbeidsproduktiviteitsgroei niet langer de nog steeds stijgende technische samenstelling van het kapitaal. Hierdoor nam de organische samenstelling van kapitaal toe zodat bij een gelijkblijvende of dalende meerwaardevoet de winstvoet daalde.

4.2 Kanttekeningen bij de crisisverklaring van de regulationisten.

Wat is het belang van het theoretische kader van de regulationisten als de verschillende bijdragen zo makkelijk onder de bekende krisistheorieën en gerangschikt kunnen worden? Een aantal opmerkingen zijn hier op hun plaats. Ten eerste gaat het bij de regulationisten niet om het algemene theoretische debat over krisistheorieën. In plaats daarvan willen zij erop wijzen dat de vorm van een grote crisis per ontwikkelingswijze verschilt. Zij brengen kortom een historisch perspectief aan in het algemene krisistheoriëdebat. Hoewel het eindpunt van hun analyse misschien overeenkomt met de bekende theorieën kunnen de regulationisten hier nuances in aanbrengen en andere interpretaties geven. Zo hebben zij mede de aanzet gegeven tot een profit squeeze theorie waarin de nadruk ligt op de dalende arbeidsproduktiviteitsgroei in plaats van stijgende reële lonen. Deze theorie vindt ook buiten eigen kring weerklank (Marglin, 1988; Glyn e.a., 1988).

Maar deze verklaring is slechts een van de varianten van de crisis van het fordisme. Een van de gevolgen van deze veelvoud aan verklaringen is dat de term 'crisis van het fordisme' nauwelijks nog een analytische betekenis heeft maar tegenwoordig slechts gebruikt kan worden als grove afbakening van een periode in deze eeuw, ruwweg de periode van eind jaren zestig tot op heden. Boyer en Lipietz hebben deze ontwikkeling versterkt door geen rangorde in krisisoorzaken aan te brengen (Salvati, 1988). Maar ook op specifieke punten is de analyse niet volledig uitgewerkt en roept zij een aantal vragen op. Zo geeft Coriat bijvoorbeeld geen empirische onderbouwing van zijn stelling dat genoemde vertraging verklaard kan worden door een toegenomen verzet. Volgens tabel 2 was er bovendien eind jaren zestig voor Frankrijk geen vertraging. Daarnaast blijft bij Coriat open waarom het juist de arbeid(st)ers uit het sekundaire segment waren, die in verzet zijn gekomen en wat hun relatie met het oorspronkelijke impliciete compromis is geweest. Tenslotte geeft Coriat niet aan waarom het verzet juist aan het eind van de

jaren zestig toeneemt.¹⁷ Dit laatste geldt ook voor de eerste verklaring van Lipietz waarin sprake is van een uitputting van het tayloristische technologische paradigma. Men kan zich afvragen waarom technologische paradigma's 50 jaar mee zouden gaan en bijvoorbeeld geen 20 of 80 jaar.

De afname van de arbeidsproductiviteitsgroei overtuigt ook niet geheel omdat weinig rekening wordt gehouden met andere factoren die de ontwikkeling van de arbeidsproductiviteit kunnen beïnvloeden, zoals de bezettingsgraad, de kapitaalintensiteit, de produktiegroei en de technische ontwikkeling (Matthews, 1982; Maddison, 1987). Deze veelvoud aan potentiële oorzaken maakt mono-kausale verklaringen onmogelijk. Ekono-

Tabel 2 *De ontwikkeling van de arbeidsproductiviteit per uur in de verwerkende industrie (gemiddelde jaarlijkse groeivoeten)*

Land	Begin 60	Eind 60	Begin 70	Eind 70
Verenigde Staten	3.34	1.70	3.97	1.46
Canada	4.13	5.15	4.19	2.19
Japan	8.16	10.11	8.89	6.75
België	4.05	7.36	5.94	5.26
Frankrijk	5.82	7.08	5.94	5.26
West-Duitsland	6.26	5.16	5.42	4.38
Italië	6.22	6.53	6.78	3.40*
Nederland	5.27	8.47	7.97	4.65*
Noorwegen	3.35	5.11	4.46	1.88
Zweden	6.86	6.45	5.03	2.19
Groot-Britannië	3.50	4.07	5.16	1.67
Denemarken	5.28	6.47	7.47	4.48

*) herberekend, de laatste twee cycli zijn samengevoegd

Bron: Michl(1984)

metrisch onderzoek kan in dit verband misschien meer duidelijkheid verschaffen. Met betrekking tot de arbeidsproductiviteitsgroei heeft een dergelijk onderzoek tot op heden nog niet plaatsgevonden.

17 Deze vragen over het verzet van het sekundaire segment komen wel uitvoerig aan bod in de studie van Sabel (1982). Sabel legt overigens geen verband met de daling van de arbeidsproductiviteitsgroei.

Naar onze mening laten de regulationisten echter ook een aantal mogelijkheden liggen om enkele van hun basisideeën op de crisis van de zeventiger en tachtiger jaren toe te passen. Het hele concept van regulatie speelt in hun krisisanalyse namelijk nauwelijks een rol. Dat hangt samen met het feit dat de historische analyse te globaal is wat resulteert in een onvoldoende aandacht voor de datering van institutionele veranderingen. Zo wordt de mogelijkheid uitgesloten dat het juist veranderingen in de regulatiewijze zijn die crises tot gevolg kunnen hebben of juist verscherpen. Hierbij kan in het bijzonder aan de naoorlogse loonarbeidsverhouding worden gedacht. De beschrijving hiervan is gebaseerd op de eindsituatie maar het zou ook mogelijk kunnen zijn dat de exakte vorm van de loonarbeidsverhouding in de jaren vijftig en begin jaren zestig juist nog niet gekarakteriseerd wordt door stabiele relaties tussen arbeidsproductiviteit en lonen, uitschakeling van de werkloosheid als determinant van de lonen en een uitgebreid stelsel van indirecte loonvorming. Waardoor in deze jaren juist nog geen sprake was van 'rigiditeit' en dat als gevolg van het expliciet in instituties vastleggen van bijvoorbeeld een koppeling van de lonen aan de arbeidsproductiviteit aan het eind van de jaren zestig de mogelijkheid van een profit squeeze ook waarschijnlijker wordt. In een dergelijke redenering wordt het ook mogelijk om aandacht te besteden aan de manier waarop instituties tot stand komen. Een mogelijke verklaring is dan dat de arbeiders hun sterker wordende machtspositie ook proberen vast te leggen in instituties. Deze laatste opmerkingen sluiten aan bij wat Boyer (1986a) ook als een van de relevante vragen voor het onderzoekprogramma beschouwt: namelijk de vraag hoe en waarom instituties tot stand komen.

5 Samenvatting en konklusies.

Het centrale thema van de regulatiebenadering werd in dit artikel gedefinieerd als de lange termijn ontwikkeling van kapitalistische economieën met een bijzondere aandacht voor kwalitatieve veranderingen die hierin zijn opgetreden. De regulationisten zijn van mening dat het moeilijk is om deze ontwikkeling met de bestaande theorieën te analyseren. Hierover lijkt ook voldoende consensus te bestaan; de noodzaak van een verfijning of vernieuwing van de bestaande theorieën wordt door slechts weinig politiek ekonomen betwist. De vraag wordt dan vervolgens of de regulationisten deze noodzakelijke vernieuwing tot stand hebben gebracht. Uit dit artikel komt de konklusie naar voren dat de theoretische bijdrage van de regulationisten in de huidige vorm niet als een substantiële vernieuwing beschouwd kan worden. Daarvoor roept deze bijdrage vragen en problemen op. Deze problemen betreffen in het bijzonder de exakte inhoud van de centrale begrippen (technologisch paradigma, akkumulatieregime, regulatiewijze en ontwikkelingswijze), de criteria om verschillende toestanden te onderscheiden (akkumulatieregime versus crisis), de onderlinge verhouding tussen de verschillende

begrippen (de relatie tussen akkumulatieregime en regulatiewijze, het gemak waarmee nieuwe begrippen zoals technologisch paradigma worden ingevoerd zonder de gevolgen daarvan te analyseren). Het theoretisch kader rust feitelijk op twee hypothesen die onvoldoende aannemelijk gemaakt kunnen worden. De eerste hypothese luidt dat een fase van groei als een akkumulatieregime omschreven kan worden en tweede stelling houdt in dat een regulatiewijze het bestaan van een akkumulatieregime mogelijk maakt. In plaats van deze hypothesen aannemelijk te maken nemen de regulationisten deze hypothesen als uitgangspunt voor hun verdere analyse.

Tegen bovenstaande kritiek zou kunnen worden ingebracht dat er teveel nadruk wordt gelegd op de theoretische concepten en dat deze concepten moeten worden gezien als hulpmiddelen of instrumenten om een analyse van historische ontwikkelingen mogelijk te maken. Bekijken we echter de historische analyse van de regulationisten dan blijkt dat de theoretische concepten nauwelijks als instrument worden gebruikt. De concepten zijn kennelijk niet eens nodig om empirisch onderzoek te doen. Feitelijk is ook alleen de naoorlogse periode onderwerp van uitvoerig onderzoek geweest en zelfs de analyse van de crisis van deze periode levert enorme problemen op. De regulationisten zijn namelijk bijzonder onduidelijk waar de oorsprong van deze crisis lag: Was dat een crisis in het technologische paradigma, in het akkumulatieregime of in de regulatiewijze? Voor het gemak wordt daarom maar gesproken van een 'grote crisis'.

Als deze kritiek opgaat, hoe heeft deze benadering dan haar populariteit verworven? Allereerst zijn er redenen van praktische aard. Zo zijn in eerste instantie vooral populaire versies naar buiten gekomen, die duidelijk afwijken van de reeds bekende analyses en imponeerden door hun 'generalistische' visie. Daarnaast zijn de theoretische bespiegelingen van de regulationisten vaak zo geschreven dat meerdere interpretaties mogelijk zijn. Tenslotte hebben de regulationisten tot voor kort nooit enige twijfels omtrent hun ideeën of onderlinge verdeeldheid naar buiten gebracht.

De belangrijkste oorzaak van de groeiende populariteit van de regulationisten is naar onze mening niet zozeer gelegen in hun uitspraken maar in de vragen waarmee zij zich bezighouden. Deze vraagstellingen sluiten aan bij een aantal trends in de politieke economie in het laatste decennium. Zo hebben politiek economen meer oog gekregen voor allerlei institutionele en politieke ontwikkelingen en groeit het besef dat economische ontwikkelingen niet los gezien kunnen worden van institutionele, politieke en maatschappelijke verhoudingen. Daarnaast is er sprake van een enorme toename van empirisch en historisch onderzoek. Als er dan een kader wordt ontwikkeld waarin al deze vragen aan de orde kunnen komen en waarin kanttekeningen worden geplaatst bij abstrakte theorievorming ligt het voor de hand dat dit kader de nodige aandacht krijgt. Uiteindelijk kan iedere wetenschapper zo zijn onder-

zoek, hoe 'specialistisch' dit ook is, plaatsen in het globale kader van de regulationisten. Zo blijkt dat wat in dit artikel als zwakte van de regulatiebenadering wordt gezien, namelijk de vele onduidelijkheden in het concept, tegelijkertijd ook de aantrekkingskracht van deze benadering te vormen. Want deze onduidelijkheden stellen een ieder in staat om zijn of haar eigen interpretatie van het concept in overeenstemming te brengen met reeds eerder gevormde opvattingen. De belangrijkste bijdrage van het onderzoekprogramma van de regulationisten is daarom de hernieuwde aandacht voor de lange termijn ontwikkeling van het kapitalisme en de samenhang tussen economische processen enerzijds en institutionele en politieke processen anderzijds. De vraag hoe en langs welke lijnen dit onderzoekprogramma het beste uitgevoerd kan worden ligt echter nog volledig open.

Literatuur

- Aglietta, M., 1979, *A Theory of Capitalist Regulation*, London
- Aglietta, M., 1982, World Capitalism in the Eighties, *New Left Review*, no. 136, 5-41
- Armstrong, P., Glyn, A., Harrison, J., 1984, *Capitalism since World War Two*, London
- Barou, Y., Keizer, B., 1984, *Les Grandes Économies*, Paris
- Becker, U., 1988, Akkumulation, Regulation und Hegemonie, Logische Korrespondenz oder historische Konstellation?, mimeo *Universiteit van Amsterdam*
- Benassy, J.P., Boyer, R., Gelpi, R.M., 1979, Régulation des économies capitalistes et inflation, *Revue Économique*, 397-441
- Bertrand, H., 1979, Le régime central d'accumulation de l'après-guerre et sa crise, *Critiques de l'Économie Politique, Nouvelle Série*, no. 7/8, 114-166
- Bertrand, H., 1986, France: modernisations et piétinements, in Boyer, red. (1986b), 67-105
- Boerboom, W., Paulussen, R., 1988, Naar een nieuwe internationale arbeidsdeling? De auto-industrie in Mexico als voorbeeld, *Tijdschrift voor Politieke Economie*, 11(4), 21-42
- Bowles, S., Gintis, H., 1982, The Crisis of Liberal Democratic Capitalism: the Case of the United States, *Politics and Society*, 11, 51-93
- Bowles, S., Gordon, D.M., Weisskopf, T.E., 1984, *Beyond the Waste land. A Democratic Alternative to Economic Decline*, New York
- Boyer, R., 1979a, La crise actuelle: une mise en perspective historique, *Critiques de l'Économie Politique, Nouvelle Série*, no. 7/8, 5-113
- Boyer, R., 1979b, Wage formation in historical perspective: the French experience, *Cambridge Journal of Economics*, 3, 99-118
- Boyer, R., 1984, Wage labor, capital, accumulation and the crisis 1968-1982, in Kesselman, M. (ed.), *The French Workers' Movement: Economic Crisis and Political Change*, London, 17-38
- Boyer, R., 1986a, *La Théorie de la Régulation: une Analyse Critique*, Paris
- Boyer, R. (red.), 1986b, *Capitalismes Fin de Siècle*, Paris
- Boyer, R. (red.), 1986c, *La Flexibilité du Travail en Europe. Une Étude Comparative des Transformations du Rapport Salarial dans Sept Pays de 1973 à 1985*, Paris. (Engelse

- vertaling: *The Search for Labour Market Flexibility. The European Economies in Transition*, Oxford, 1988)
- Boyer, R., 1987, The current economic crisis. Its dynamics and its implications for France, in Ross, G., Hoffmann, S., Malzacher, S., (eds.), *The Mitterrand Experiment*, Cambridge, 33-53
- Boyer, R., 1988a, Technical change and the theory of 'Régulation', in Dosi e.a. (eds.), 67-94
- Boyer, R., 1988b, Formalizing growth regimes, in Dosi e.a. (eds.), 608-630
- Boyer, R., Mistral, J., 1983, La crise actuelle: d'une analyse historique à une vue prospective, *Annales: Économies, Sociétés, Civilisations*, no 3, 483-506, no. 4, 773-789
- Brenner, R., 1988, The Regulation Approach to the History of Capitalism, paper gepresenteerd op de International Conference on Regulation Theory, Barcelona, 16-18 juni 1988 (in vervolg van deze literatuurlijst afgekort met *paper Barcelona*)
- Cartelier, J., DeVroey, M., 1988, Der Regulationsansatz: ein neues Paradigma?, *Prokla*, no. 72, 72-92
- Clarke, S., 1988, Overaccumulation, class struggle and the regulation approach, *Capital & Class*, no. 36, 59-92
- Coriat, B., 1979, *L'Atelier et le Chronomètre*, Paris
- Davis, M., 1978, Fordism in crisis: a review of Michel Aglietta's *Régulation et Crises: L'Expérience des Etats-Unis*, *Review*, 2(2), 207-269
- De Vroey, M., 1983, De huidige crisis: diagnose en strategische perspectieven, *Tijdschrift voor Politieke Economie*, 7(2), 102-130
- Dosi, G., Freeman, C., Silverberg, G., Soete, L. (eds.), 1988, *Technical Change and Economic Theory*, London
- Duménil, G., Levy, D., 1988, Theory and Facts. What Can We Learn from a Century of History of the U.S. Economy?, *paper Barcelona*
- Eerden, L. van, 1988, Financiële innovaties, *Tijdschrift voor Politieke Economie*, 11(1), 77-97
- Elshout, L., Verhagen, M., 1986, Kapitalisme na de Tweede Wereldoorlog. Regulatie en sociale accumulatiestructuur, manuscript, *Katholieke Universiteit Brabant*, Tilburg
- Freeman, C., Perez, C., 1988, Structural crises of adjustment: business cycles and investment behaviour, in Dosi e.a. (eds.), 38-66
- Glombowski, J., 1987, Lange golven, regulatiewijzen of sociale accumulatiestructuren?, *Vlaams Marxistisch Tijdschrift*, 21(2), 7-24
- Glyn, A., 1988a, Productivity and the Crisis of Fordism, *paper Barcelona*
- Glyn, A., Hughes, A., Lipietz, A., Singh, A., 1988, The Rise and Fall of the Golden Age, *Wider working paper*, Helsinki
- Gramsci, A., 1971, Americanism and Fordism, in Hoare, Q., Smith, G.N. (eds.), *Selections from the Prison Notebooks of Antonio Gramsci*, London, 279-318
- Hirsch, J., Roth, 1986, *Das neue Gesicht des Kapitalismus. Vom Fordismus zum Post-Fordismus*, Hamburg
- Hübner, K., 1988, Die Krisentheorien der Regulationisten, in Mahnkopf, B. (Red.), *Der gewendete Kapitalismus. Kritische Beiträge zur Theorie der Regulation*, Münster, 29-73
- Hübner, K., 1989, *Theorie der Regulation: eine kritische Rekonstruktion eines neuen Ansatzes der politischen Ökonomie*, Berlin

- Hübner, K., Mahnkopf, B., 1988, *École de la Régulation. Eine kommentierte Literaturstudie*, Wissenschaftszentrums Berlin für Sozialforschung, Berlin
- Jacobs, D., 1988, *Gereguleerd staal. Nationale en internationale economische regulering in de westeuropese staalindustrie 1750 - 1950*, proefschrift Nijmegen
- Jessop, B., 1988, *Regulation Theories in Retrospect and Prospect*, paper Barcelona
- Klant, J.J., 1979, *Speelregels voor Economen*, Leiden
- Kuisel, R.F., 1987, French Post-War economic growth. A historical perspective on the Trente glorieuses, in Ross, G., Hoffmann, S., Malzacher, S., (eds.), *The Mitterrand Experiment*, Cambridge, 18-32
- Leborgne, D., Lipietz, A., 1988, L'après-fordisme et son space, *Les Temps Modernes*, 43, no 501, 75-114
- Lipietz, A., 1984b, *L'Audace ou l'Enlèvement*, Parijs
- Lipietz, A., 1985a, Akkumulation, Krisen und Auswege aus der Krise: einige methodische Überlegungen zum Begriff "Regulation", *Prokla*, no. 58, 109-137
- Lipietz, A., 1985b, Le National et le regional: quelle face a la crise capitaliste mondiale?, *Cepremap working paper 8521*, Parijs
- Lipietz, A., 1985, *The Enchanted World (Inflation, Credit and the World Crisis)*, London
- Lipietz, A., 1986, Behind the crisis: The exhaustion of a regime of accumulation. A "regulation school" perspective on some French empirical works, *Review of Radical Political Economics*, 18(1/2), 13-32
- Lipietz, A., 1987a, *Mirages and Miracles. The Crises of Global Fordism*, London
- Lipietz, A., 1987b, La régulation: les mots et les choses. A propos de La théorie de la régulation: une approche critique, *Revue Économique*, no 5, 1049-1059
- Lipietz, A., 1988a, La trame, la chaîne et la regulation: un outil pour les sciences sociales, mimeo Cepremap, Parijs, paper Barcelona
- Lipietz, A., 1988b, Gouverner l'économie, face aux défis internationaux: ou développementisme nationaliste à la crise nationale, *Cepremap working paper 8815*, Parijs
- Maddison, A., 1987, Growth and slowdown in advanced capitalist economies: techniques of quantitative assesment, *Journal of Economic Literature*, 25, 649-698
- Marglin, S., 1988, Lessons of the Golden Age of Capitalism, *Wider manuscript*, Helsinki
- Matthews, R.C.O. (red.), 1982, *Slower Growth in the Western World*, London
- Mazier, J., Basle, M., Vidal, J.F., 1984, *Quand les Crises Durent*, Parijs
- Michl, T.E., 1985, International comparisons of productivity growth: Verdoorn's Law revisited, *Journal Of Post Keynesian Economics*, 7(4), 474-492
- Mistral, J., 1982, La diffusion internationale de l'accumulation intensive et sa crise, in Reiffers, J.L. (ed.), *Économie et Finance Internationales*, Parijs, 205-237
- Mistral, J., 1986, Regime international et trajectoires nationales, in Boyer (red.), 1986b, 167-202
- Noël, A., 1987, Accumulation, regulation and social change: an essay on French political economy, *International Organization*, 41(2), 303-333
- Pennavaja, C., 1985, Periodization Approaches of Capitalist Development, a Critical Survey, Research Memorandum 182, FEW, *Katholieke Universiteit Brabant*, Tilburg
- Petit, P., 1986, Problems of the state in dealing with the system of wage/labour relations: the case of France, in Boyer (red.), 1986c, 26-57

- Pijl, K. van der, 1984, *The Making of an Atlantic Ruling Class*, London
- Piore, M.J., Sabel, C.F., 1984, *The Second Industrial Divide, Possibilities for Prosperity*, New York
- Polekar, 1985, *Het laboratorium van de crisis, debat over een nieuwe maatschappelijke ordening*, Leuven
- Roobeek, A.M., 1988, *Race zonder finish*, proefschrift *Vrije Universiteit Amsterdam*
- Ruccio, D.F., 1988, Fordism on a world scale: international dimensions of regulation, *paper Barcelona*
- Sabel, C., 1982, *Work and Politics. The Division of Labor in Industry*, Cambridge
- Salvati, M., 1988, Rapport Salarial and Flexibility or Regulation Theory and Political Economy, *paper Barcelona*
- Verhagen, M., 1989, De regulationisten en de interactie tussen economie en politiek in een grote crisis, *paper, Katholieke Universiteit Brabant, Tilburg*
- Weeks, J., 1988, The contradictions of capitalist competition: An alternative to the regulationist-hegemony hypothesis, *paper Barcelona*
- Weisskopf, T.E., Bowles, S., Gordon, D.M., 1983, Hearts and minds: a social model of U.S. productivity growth, *Brookings Papers on Economic Activity*, no. 2, 381-441